

AI

Over religie

*Ontstaan, ontwikkeling en aspecten in diverse
culturen*

Religie is een uit de hand
gelopen geloof

Voorwoord

Beste lezer,

Waarom dit boek? Omdat ik twijfel. Want ik weet het niet.

Geloof ik of geloof ik niet? Dat is een heel andere benadering dan: ben ik gelovig of niet gelovig?

Want daar kan ik snel en accuraat op antwoorden: ik ben meestal niet gelovig.

Maar af en toe geloofde ik. Geloofde ik in een hiernamaals.

Ik ben helemaal niet katholiek opgevoed. Mijn grootouders en ouders waren atheïsten, dus van thuis uit heb ik niets meegekregen in de richting van het geloof. Er werd wel over gepraat, maar met respect. Want dit kind zag kerken en wist dat daar missen werden opgedragen. Dit kind zag buurmeisjes maar een katholieke school gaan en op Aswoensdag met dat kruisje op het voorhoofd naar buiten komen. Dat kind zag bij familie een kruisbeeld aan de muur hangen en het zag – toen nog heel jong en toen het nog in Borgerhout woonde – een processie door de straat trekken. Dat is verleden tijd.

Processies hinderden het snel opkomende verkeer. Hier in Spanje is dat anders. Het verkeer wordt omgeleid, omdat het de processie hindert. En toen woonden er in Borgerhout alleen nog maar Belgen.

Nieuwsgierigheid is een van mijn goede – soms slechte – gaven. Ik was een kind dat veel wou weten, dat veel vragen stelde en dat kind hoorde vaak spreken over God, over de hemel, over engelen.

Maar ik geloofde dat niet. Totdat ons zoontje op tienjarige leeftijd ons ontviel. En plotseling dacht ik: als er toch een hiernamaals zou zijn, dan zou ik hem terugzien. En mijn moeder die overleed toen ik drie jaar was. Zou ik die ook weerzien? Ineens geloofde ik, of beter gezegd, wilde ik geloven. Ik hoopte plots dat het allemaal waar zou zijn.

Maar dat was hoop, besef ik nu. Een hele hoop hoop. Hoop dat er toch iets van waarheid zou zijn in die verhalen. Dat het zo mooi zou zijn, in een hemel komen waar we elkaar allemaal terugzien. Maar nee, dat was geen geloof. Het was hoop. Die hoop verdween mettertijd. Ik kwam laat ons zeggen met mijn twee voeten terug op de wereld die ik tot dan gekend had. Ik denk dat ik niet alleen was. Geen uniek geval. Ik denk dat miljoenen mensen datzelfde hebben meegemaakt.

Ik weet dat ik weer een keer gelovig zal worden. Als mijn vrouw overlijdt voor mij, zal ik weer gelovig worden. Ik zal weer hopen, op dat moment misschien zelfs geloven, dat het waar is van die hemel.

Religie... het heeft me altijd aangetrokken. Uit nieuwsgierigheid. Zoals vele andere zaken.

Ik heb geen universitaire opleiding gehad. Oh nee, ik studeerde af als graficus, met uitstekende punten op kunstgeschiedenis en geschiedenis, maar ook dankzij het medelijden van mijn leraars wiskunde en technologie, de brave zielen die mij een serieuze hand hebben geholpen in het verkrijgen van dat diploma, dat ik (tussen haakjes) nooit heb moeten boven halen om werk te krijgen, en mee daardoor nu misschien in die hemel zijn.

Maar wat betekent voor een massa mensen als ik religie?

Dat ontdekken is in deze tijd niet zo moeilijk. Want we beschikken over ¶I. Je kan deze nieuwe vriend honderden vragen stellen en je krijgt duizenden antwoorden. Als je die antwoorden selecteert en samenbundelt in één en dezelfde context krijg je een overzicht over een bepaald onderwerp. En dat heb ik gedaan. Ik heb ¶I dit boek laten samenstellen.

Maar waarom? Eenvoudig omdat ik niet gelovig ben en meer wil weten. Religie heeft me toch een heel leven lang vergezeld. Omdat medemensen gelovig zijn. Omdat er veel over religie geschreven wordt. Omdat je de kerken ziet, er binnen loopt, een mis bijwoont. En dan komt de nieuwsgierigheid. Een nieuwsgierigheid die je de hulp doet invoeren van die kunstmatige intelligentie, want die is veel intelligenter dan ik. Ik heb altijd veel interesse getoond voor geschiedenis, oude beschavingen, andere volkeren. Uren naar documentaires gekeken en boeken gelezen.

Het boeide me. Het boeide me te weten waarom anderen anders leven, anders denken. Het fascineerde me waarom mensen rond mij, mensen zoals jij en ik, naar de mis gingen. Waarom Getuigen van Jehova de deuren platlopen om de mensen te bekeren.

Dus ging ik nog meer boeken lezen. Want religie is belangrijk. In elke studie over oude volkeren of huidige stammen in Zuid-Amerika of Afrika, wordt altijd een groot hoofdstuk besteed aan de religie van die volkeren. En die hebben ze allemaal.

Waarom? Wat zijn de achtergronden?

Ik begon daarover een studie te maken. Ik las zelfs grote delen uit de Bijbel en de Koran. Ik wou het weten. Ik wou vooral weten waarom ik niet gelovig ben. Ik heb gepraat met priesters, met nonnen, met gelovigen...

En vooral één facet trok mijn aandacht. Ik zou moeten zeggen fascineerde me inderdaad. Het waarom.

Maar kan ik, door omstandigheden beïnvloed, geloven in een hogere macht die greep heeft op het aardse leven? Dat ik daarom dingen ga doen of laten om die hogere macht gunstig te stemmen? Dat ik door bepaalde ervaringen kan geloven in een verder leven na de dood? Dat ik daarom wellicht ook geloof dat zo'n later leven een beloning of een straf kan betekenen? Dat ik me daarnaar richt? Hoe kom ik op dat idee?

Maar het fascinerende in het geloof is dat vele religies enorm veel moeite hebben gedaan om anderen te overtuigen. Vooral christenen en moslims zijn daar heel sterk in geweest. Ze waren niet tevreden met dat persoonlijk geloof. Ze wilden anderen overhalen en zelfs dwingen om dat geloof te delen. Bekeringsnastreven, er zelfs oorlog voor voeren. En niet zo'n paar. Wat zet een gelovige ertoe aan met zoveel energie anderen te willen bekeren? Een van de vele vragen die ik me stel bij het bestuderen van de religie.

Waarom en wanneer liep het geloof uit de hand en werd het religie, een sociaal gerichte religie met voorschriften en verboden? Daar probeerde ik achter te komen. En achter nog veel meer zaken. Het waarom.

De ene vraag brengt automatisch de andere mee.

Vragen waarop ik geprobeerd heb een antwoord te vinden aan de hand van deze studie en de antwoorden die diverse auteurs op Internet en onze me gaven. Want ik heb dit boek niet geschreven. Ik heb het samengesteld uit diverse boeken en artikels die geschreven werden door specialisten en wat die kunstmatige intelligentie me te bieden had. En dat is niet weinig.

Wel hier en daar een eigen mening neergezet aan de hand van gesprekken met anderen of aan de hand van wat ik las.

Ik wou weten hoe en waarom religie een uit de hand gelopen geloof werd.

Dit is daarom een uit de hand gelopen boekje geworden.

Bestemd voor wie?

Ik denk voor de ongelovigen. Om een wereld te openen van meer begrip en tolerantie.

Of ik er in slaag is maar de vraag.

Wat is AI?

Voor wie het eventueel nog niet begrijpt.

Artificiële Intelligentie (AI) of kunstmatige intelligentie is technologie waarmee computers menselijke intelligentie simuleren om taken uit te voeren, patronen te herkennen, beslissingen te nemen en te leren van data. Het stelt machines in staat om zelfstandig te redeneren en hun gedrag aan te passen.

AI-systemen (zoals machine learning) verbeteren zichzelf door data te analyseren. Ze nemen beslissingen en voeren taken uit die voorheen menselijke intelligentie vereisten. Veelvoorkomende voorbeelden zijn spraakassistenten (Siri), aanbevelingssystemen (Netflix), gezichtsherkenning en generatieve AI (ChatGPT). AI wordt gebruikt om omgevingen te begrijpen, voorspellingen te doen en processen te optimaliseren.

AI-systemen kunnen reactief zijn (gebaseerd op regels) of proactief (zelflerend). Het is inmiddels verweven in het dagelijks leven, van smartphones tot industriële automatisering.

AI heb ik gebruikt om vragen te stellen over religie in al zijn aspecten, zoals ontstaan, ontwikkeling, uitbreiding, geschillen, volkenkundig.... En ik heb op alles antwoorden gekregen.

Wat is religie?

Een eerste vraag: wat zijn de aspecten van een religie. En ¶I staat dadelijk gereed om me op weg te helpen:

Religie is een complex fenomeen dat uit meerdere met elkaar verweven aspecten bestaat. Volgens de godsdienstwetenschap (waaronder de zeven dimensies van Ninian Smart en de acht elementen van Molloy –zie verder) kan een religie worden onderverdeeld in de volgende kernaspecten:

Geloofssysteem/Wereldbeeld (Doctrines): De fundamentele overtuigingen, dogmatiek en filosofische visie op het universum, het bovennatuurlijke (goden, goddelijkheid) en de plaats van de mens daarin.

Rituelen en Praktijken: Handelingen waarmee het geloof in de praktijk wordt gebracht, zoals gebeden, ceremoniën, erediensten, vasten, meditaties of overgangsriten (doop, huwelijk).

Heilige Verhalen (Mythen/Narratieven): Centrale verhalen, heilige geschriften (bijv. Bijbel, Koran, Thora) en mythen die de oorsprong, geschiedenis en waarden van de religie verklaren en overdragen.

Ethiek en Morele Codes: Regels en voorschriften voor menselijk gedrag, vaak gebaseerd op goddelijke wetten, die bepalen wat goed en kwaad is.

Gemeenschap (Sociaal/Institutioneel): De sociale structuur en de groep mensen die de religie deelt. Dit omvat instituten, hiërarchieën (zoals de kerk) en de gemeenschappelijke beleving.

Ervaring en Spiritualiteit: Persoonlijke, emotionele en spirituele belevingen, zoals ontzag, toewijding, mystieke ervaringen, bekering, innerlijke rust of een gevoel van verbondenheid met het heilige.

Materiele Uitingen: Fysieke objecten en locaties, zoals tempels, kerken, moskeeën, heilige plaatsen, standbeelden, kunst, kleding en rituele voorwerpen.

Heiligheid: Het onderscheid tussen het gewone (profane) en het heilige (sacrale), waarbij bepaalde voorwerpen, plaatsen of personen als heilig worden beschouwd.

Ik heb die aspecten een voor een onder de loep laten nemen door ¶I. En zo ontstond dit boek.

Met een klein beetje hulp van mij.

De zeven dimensies van Ninian Smart vormen een model om religies en levensbeschouwingen op een gestructureerde, vergelijkende manier te analyseren. Het model kijkt voorbij alleen de leer en omvat: praktisch-ritueel, belevings-, verhalend, doctrinair, moreel, sociaal-institutioneel en materieel.

Hieronder worden de zeven dimensies van Smart nader toegelicht:

1. Praktisch-rituele dimensie: Rituelen, gebruiken, gebeden en offers die gelovigen uitvoeren (bijv. de eucharistie, bidden).
2. Belevingsdimensie (Ondervindelijke): Persoonlijke gevoelens en ervaringen van gelovigen, zoals emoties, ontmoetingen met het heilige of verlichting.
3. Verhalende dimensie (Mythische): Heilige verhalen, mythen en heilige geschriften die de kern van het geloof overdragen.
4. Doctrinaire dimensie (Filosofische): Leerstellingen, dogma's en de systematische geloofsovertuiging.
5. Morele dimensie (Ethische): Regels, normen en waarden die bepalen wat goed en kwaad is binnen een religie.
6. Sociaal-institutionele dimensie: De organisatie en gemeenschap rond een religie, zoals priesters, groepen gelovigen en instituties.
7. Materiële dimensie: Fysieke objecten, kunstuitingen en gebouwen, zoals tempels, kerken, beelden en heilige kleding.

Smart ontwikkelde dit model als een fenomenologische benadering, wat betekent dat het de religie bekijkt vanuit de ervaring van de gelovige, in plaats van direct een oordeel te vellen over de waarheid ervan.

De acht elementen van Molloy

Over de door 11 genoemde acht elementen heb ik geen specifiek antwoord gekregen. Alleen het volgende:

Molloy is de titel van een beroemde roman van Samuel Beckett (vaak samen met Malone sterft en Naamloos genoemd), maar de resultaten bevatten geen acht elementen uit dit boek.

Resultaten over karakterstructuren (IMC) noemen vier aspecten (Erfelijk, Ontwikkeld, Ontstaan, Latere).

Resultaten over "Molly" verwijzen naar Molly Wemel (Harry Potter) of een prentenboek van Molly Grooms.

Het is mogelijk dat de vraag betrekking heeft op een minder bekende theorie of een specifieke interpretatie van de roman van Beckett die niet in de korte resultaten voorkomt.

Inhoud

Waar komen de goden vandaan?

Van dier naar mens

Wat is denken?

Oorzaak en gevolg

Waar wonen de goden?

Psychologen over religie

Schiep God de kosmos?

Wat was de Big Bang?

Niets, bestaat dat wel?

De Schepping

Volgens de Bijbel

Volgens de Islam

Volgens oude Amerikaanse beschavingen

Volgens Oosterse beschavingen

Volgens oude Europese beschavingen

Volgens Australische en Afrikaanse beschavingen

Volgens de wetenschap

Een leven na de dood

Wat is een ziel?

Onze hersens bedriegen ons

Het hiernamaals

Geesten, spoken, djinns

Begrafenisrituelen

Collectief geloof wordt religie

Lou de Palingboer

Profeten

De eerste religie

Van geloof naar religie

Hoe is het in de hemel?

Een collectieve brainwash

Verschillende stromingen

De halfgoden – heiligen

Relikwieën

Bedevoarten

Bidden

- Hoe baden onze voorouders?
- De religieuze show
- Processies, toeristische attracties
- De Lijdensweg als show

Waarom zouden de goden offers willen?

- Een vreemde wereld
- Mensenoffers
- Voorhistorische heiligdommen
- Hoe kunnen we de god(en) gunstig stemmen?
- RosieBuddy stelt een vraag
- Offers in diverse culturen

Waren de goden kosmonauten?

De slechte geesten, duivels, heksen en afgoden

- De duivel
- De zondvloed en andere straffen
- Heksen
- Afgoden

Een religie moet een leider hebben

- Het orakel van Delphi
- Priesters en priesteressen
- Spiritisme
- De huidige priesters

Religieuze vervolgingen

- Christenvervolgingen
- Getuigen van Jehova
- Vervolgingen van andere religies
- Jodenvervolgingen

Religie: oorlog of vrede?

- Marx trekt ten strijde
- Sociale bewogenheid
- Religieuze oorlogen
- De kruistochten
- Ideologische oorlogen
- Een religieus standpunt
- Van de Katholieke Koningen tot Franco

Religie en staat

- De huidige situatie
- Islamitische staatsgodsdiensten
- België en Nederland

Religieuze gebouwen voor de goden

- De grootste tempels ter wereld
- De grootste christelijke kerken
- De grootste moskeeën
- Abdijen en kloosters

Religieuze hiërarchie

- Rooms-Katholieke Kerk
- Andere religies
- Waarom wordt men non of pater?
- Begijnen en begarden
- Missiezusters en missionarissen

Religie in de kunst

- De oudste beschavingen
- Religieuze kunst in Europa
- Bekende schilderijen
- Muzikale expressie
- Een bijdrage van John Hacking

Filosofen over religie

De religie nu

- Religie in Europa
- Een Cursus in Wonderen, de nieuwe Bijbel
- Geloof verdeeld in sektes
- Religieuze gemeenschappen
- De toekomst van de kerk in het gedrang?
- Komt er nog een nieuwe religie?

Epiloog, citaten over religie

Waar komen de goden vandaan?

In onze westerse cultuur spreken we over God. Maar er zijn er meer. In de loop van de geschiedenis waren er honderden. Misschien wel duizenden, want de geschiedenis heeft ze waarschijnlijk niet allemaal gevonden. In alle werelddelen ontstonden ze op een bepaald moment bij alle volkeren, in de meest verscheiden vormen en met de meest verschillende eigenschappen en krachten.

Zo ontstond het geloof en later de religie.

Waarom ik tussen beide een onderscheid maak, zal ik later duidelijk maken.

De oorsprong van een religie is een complex onderwerp dat al eeuwenlang wordt bediscussieerd door wetenschappers uit diverse vakgebieden, zoals antropologie, sociologie, psychologie en geschiedenis. Ik heb geprobeerd om op een heldere en voor iedereen begrijpelijke wijze een synopsis samen te stellen die een vrij duidelijk beeld moet ophangen van het ontstaan van de religies, hun ontwikkeling en hun impact op de diverse samenlevingen en culturen die in de loop van de geschiedenis onze aarde hebben bevolkt. Wellicht het zoveelste boek over dit onderwerp, maar een poging om alles anders te benaderen. Van op afstand en stap voor stap. Met zijsprongetjes om bepaalde facetten even duidelijker te maken. Zoals hierna het eerste.

Van dier naar mens

Wat heeft een dier te maken met dit onderwerp? Op het eerste gezicht niet zo veel. Maar toch, want het dier is een voorloper van de homo sapiens, de denkende mens, een van onze voorouders in de ontwikkeling van de mens zoals we hem nu kennen. Want in het denken vindt het geloof zijn oorsprong.

Dan moeten we ons in de eerste plaats de vraag stellen: kunnen dieren, die onze voorouders zijn, denken? Daarvoor kozen we een artikel uit Reef Recovery, dat gepubliceerd werd zonder vermelding van de auteur:

De slimste chimpansee ter wereld

Sarah, “de slimste chimpansee ter wereld”, overleed in juli 2019, vlak voor haar zestigste verjaardag. Het grootste deel van haar leven diende ze als onderzoeksobject, waardoor wetenschappers een venster kregen op de gedachten van het dichtst levende familielid van de homo sapiens.

Sarah's dood biedt de gelegenheid om na te denken over een fundamentele vraag: kunnen we echt weten wat dieren denken?

Puttend uit mijn achtergrond als filosoof, betoog ik dat het antwoord nee is. Er zijn principiële beperkingen aan ons vermogen om het denken van dieren te begrijpen. Er is weinig twijfel dat dieren denken. Hun gedrag is te verfijnd om anders te veronderstellen. Maar het is vreselijk moeilijk om precies te zeggen wat dieren denken. Onze menselijke taal lijkt ongeschikt om hun gedachten uit te drukken. Sarah is een voorbeeld van dit raadsel. In een beroemde studie, koos ze betrouwbaar het juiste item om een reeks acties te voltooien. Toen haar een persoon werd getoond die worstelde om een paar bananen te pakken, koos ze een stok in plaats van een sleutel. Toen ze een persoon liet zien die vastzat in een kooi, koos ze de sleutel boven de stok.

Dit bracht de onderzoekers van de studie tot de conclusie dat Sarah een “theory of mind” had, compleet met de begrippen intentie, overtuiging en kennis. Maar andere onderzoekers maakten onmiddellijk bezwaar. Zij betwijfelden of onze menselijke concepten Sarah’s perspectief accuraat weergaven. Hoewel er in de tussenliggende decennia honderden aanvullende studies zijn uitgevoerd, heerst er nog steeds onenigheid over hoe de mentale concepten van chimpansees goed gekarakteriseerd kunnen worden.

Ondanks dat we veel bewijs hebben dat Sarah en andere dieren denken, bevinden we ons in de lastige positie dat we niet in staat zijn om precies te zeggen wat zij denken. Hun gedachten zijn te verschillend gestructureerd van onze taal. Dieren hebben echter wat wij voor een groot deel ontgroeid zijn: wat we het instinct noemen.

Instinct is in de gedragsbiologie een aangeboren en soortspecifiek gedragspatroon, waarbij individuele cognitie, in de vorm van opgedane ervaring of leren, geen rol speelt. Het instinct van een dierlijk organisme is genetisch vastgelegd. In een specifieke situatie (stimulus) leidt instinct tot een specifiek actiepatroon (respons), bestaande uit een vaststaande opeenvolging van reflexen ('fixed action patterns'). Een voorbeeld is de respons (reactie) van een spin op trillingen (de stimulus) in haar web. Ook het voorafgaande bouwen van het spinnenweb is een voorbeeld van instinctief gedrag.

Er is in de ethologie nog veel onderzoek gaande naar de vraag in hoeverre dierlijk gedrag al dan niet aangeboren/instinctmatig is. Een instinctenpatroon kan behoorlijk uitgebreid zijn, zoals de nestbouw bij vogels of het baltsgedrag van de stekelbaars. De erfelijke component blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek dat is verricht naar het nestbouwgedrag van verschillende agapornissoorten.

Als twee agapornis-soorten gekruist worden, waarvan de ene soort (Agapornis roseocollis) nestbouw materiaal tussen de veren stopt om het te vervoeren en de andere (Agapornis personata fischeri) het nestbouw materiaal per stuk in de snavel vervoert, krijgen individuen van de hybride soort een opvallend gedragspatroon.

Ze gaan steeds nestmateriaal tussen de veren stoppen en dan weer in de snavel nemen. Pas na drie jaar kan de hybride soort redelijk efficiënt het nestmateriaal in de snavel vervoeren, en zelfs dan probeert hij het soms nog tussen de veren te stoppen. In hetzelfde onderzoek blijkt het mogelijk een stamboom te genereren uit het steeds complexer worden van de gedragspatronen bij later geëvolueerde soorten. Deze stamboom bleef ook overeind na cladistisch onderzoek van hun DNA.

Het dierlijke instinct kunnen we zelf observeren bij twee van onze populairste huisdieren, de hond en de kat.

Waarom gaat een hond altijd zijn kleine behoefte doen tegen een boom of struik en een grote boodschap op een goed zichtbare plek? Het instinct zegt de hond dat hij al eeuwenlang zijn gebied moet afbakenen. Daarom laat hij zijn geur achter op een plek die daarvoor geschikt is, dat wil zeggen duidelijk ruikbaar. En een grote boodschap, net zoals we nu nog zien bij onder andere vossen, op een goed zichtbare plek. De hond bakent daarmee nog steeds zijn domein af, al heeft hij er als huisdier geen nut meer mee, want als hij dat zou beseffen zou hij menselijk kunnen denken en het nutteloze ervan inzien.

Een kat gaat dadelijk haar nieuwe omgeving verkennen. Ieder hoekje, ieder voorwerp, ook als het nieuw is, wordt aandachtig onderzocht. Voor katachtigen in de natuur is het belangrijk om goed hun omgeving te kennen. Waar schuilt er eventueel gevaar? Waar is het veilig en waar onveilig? Een nieuw voorwerp wordt dadelijk aan een onderzoek onderworpen. Wat is het? Wat doet het? Voor dieren in het wild zijn twee zaken van enorm belang: eten en niet gegeten worden. En daarvoor is de kennis van de naaste omgeving van essentieel belang. Dat instinct zit nog steeds in de poes die we thuis zo vertroetelen.

Maar hier zien we weer een missende link tussen intuïtieve nieuwsgierigheid en denken. Nemen we een kat die we in de tuin zien rondneuzen. Vanuit het raam slaan we haar gade. En we gooien een appel naar beneden op enkele meter van de plek waar ze is. De kat schrikt, draait zich om van het geluid van de vallende appel en loopt er voorzichtig naar toe. Ze besnuffelt de appel langs alle kanten tot ze er zeker van is dat hij ongevaarlijk is, niet eetbaar en dus niet interessant, waarna ze haar interesse weer naar andere kanten legt.

Maar... valt ons niets op in het gedrag van de kat? Niet?

Wel, de kat heeft zich op geen enkel ogenblik afgevraagd waar die appel plots vandaan komt. Dat onderzoekt ze niet. Daarover denkt ze niet na. Die appel is daar ineens en dat is het. Hoe die daar komt vraagt ze zich duidelijk niet af.

Hetzelfde gedragspatroon vinden we ook bij dieren in het wild. Op een dagelijkse route van een dier kunnen we een appel leggen, een steen, een plastic doos...

Het voorwerp wordt bekeken, besnuffeld... maar het dier kijkt niet rond of er iets of iemand is die dat voorwerp daar heeft gelegd. Het ligt daar ineens. Normaal. Vele dingen liggen er ineens: een afgevalen vrucht, een afgebroken tak, een naar beneden gerolde steen... het wordt aanvaard als iets dat nu eenmaal gebeurt. Het was er niet en nu is het er. Hoe het daar komt, daar stellen dieren zich duidelijk geen vragen over, want zoals we zien in onze voorbeelden, maakt het deel uit van het leven in het wild. Dingen gebeuren nu eenmaal en dat moeten we gewoon aanvaarden. Over het hoe en waarom, daarover denken dieren niet na. Is die steen gewoon naar beneden gerold? Is die appel (niet ver) van de boom gevallen? Heeft de wind die afgebroken tak hier gedeponneerd? Heeft een regenbui hier ineens een plas veroorzaakt? Een dier aanvaardt het heden zoals het er ineens is en zoekt geen oorzaak.

Dat gedrag zien we ook bij pasgeboren kinderen. Het is er en hoe het er komt vraagt het kind zich (nog niet) af. Want daarvoor moet men denken en denken was de eerste vereiste tot het ontstaan van de goden. Hoe ver we ook gevorderd zijn met de studie over het gedrag van dieren, met zekerheid kunnen we zeggen dat dieren geen begrip hebben van een bovenaards wezen, van een hogere macht, van een god of goden. Dieren denken niet in die zin. Ze aanvaarden de natuur zoals hij is, met al zijn verrassingen.

Voordat de mens kon denken waren er dus geen goden. Dinosaurussen en mammoets hadden geen goden. Evenmin hadden tijgers of krokodillen ze. Geen enkele vogel, reptiel of zoogdier had goden. En die hebben ze nog steeds niet. Ze verafgoden de mens die hen eten brengt en vertroetelt. Dát is hun God.

Onze voorouders de primaten hadden evenmin goden. Een ineens waren ze daar. Niet van de ene dag op de andere, maar na vele generaties die de primaten nodig hadden om tot de denkende mens te komen, tot de homo sapiens. Dat was een hele evolutie die maar geleidelijk op gang kwam. Maar kwamen de goden even geleidelijk? Kwamen ze ook geleidelijk het mensdom binnengestapt?

Het is een voldongen feit dat primaten geen goden hadden en hebben. Geen enkel dier gelooft in een schepping of een leven na de dood. En toch... ergens in een grijs verleden kwam dat idee opduiken.

De goden slopen misschien aarzelend de hersens van de denkende mens binnen en ze zijn er nog. Waar waren ze dan daarvoor? Voordat de eerste homo sapiens kon denken? Voordat dat kleine celletje erin slaagde zich voort te planten en zich te ontwikkelen tot de levende wezens die we nu zijn?

Ze danken hun ontstaan aan het denken.

Wat is denken?

Maken we nu een tweede zisprong en staan we stil bij 'denken'.

Denken is een bewust proces waarbij een voorstelling, herinnering of idee wordt gevormd zonder directe stimulus door de zintuigen. Denken of nadenken is in zijn concrete betekenis het laten werken van het verstand: een reeks voorstellingen van de geest bewust op elkaar doen volgen om verschil, overeenkomst of oorzakelijk verband te vinden en begrijpen, inzicht en oordelen te vormen.

Door de geschiedenis heen zijn er verschillende theorieën voorgesteld die het menselijk denken proberen te doorgronden en te verklaren. Volgens het aristotelisme is nadenken het in de geest tot stand brengen van de universele essentie van een object. Hierbij staan de universalia los van de zintuiglijke ervaring. Het conceptualisme is nauw verwant aan aristotelisme: denken is het oproepen van concepten. Een belangrijke functie van denken is het komen tot een inzicht, oordeel, redenering of het oplossen van een probleem. Een oordeel is het verstandelijk goed- of afkeuren van een bewering; redeneren is het maken van gevolgtrekkingen uit bepaalde premissen of argumenten. Zowel logisch oordelen als redeneren zijn gebaseerd van het bezit van de relevante concepten, die verworven worden in een proces genaamd begripsvorming.

Denken is een onderwerp van cognitieve psychologie, cognitieve neurowetenschap en filosofie. In de cognitieve psychologie wordt het ook weleens omschreven als een vorm van informatieverwerking waarbij vooral centrale (of interne) processen een rol spelen. Denken is bij uitstek het gebied waarbij interne representaties van informatie te pas komen. Dit is in tegenstelling tot mentale processen die meer een reactie zijn op prikkels van buitenaf, zoals bij zintuiglijke waarneming het geval is. Redeneren en logica zijn aspecten van de menselijke geest die zich onderscheiden van ander mentale processen door een sterk analytische oriëntatie. Volgens sommige onderzoekers van hersenfuncties, zoals Robert Ornstein, zijn deze aspecten vooral verbonden aan de linkerhersenhalft. Daarentegen zou de in de rechterhersenhalft zetelende verbeelding een geheel andere taak vervullen. Het combineert het intellect met het gevoel, de intuïtie en de emotie. Deze meer holistische, integrale benadering van de werkelijkheid kán – mede afhankelijk van de levensbeschouwing – in voorkomende gevallen magisch denken of irrationeel denken opleveren, maar kan mede een rol spelen bij creatieve processen, de ontwikkeling van nieuwe wetenschappelijke inzichten en wetenschappelijke revoluties.

Wat ons bij denken vooral interesseert is het denken over oorzaak en gevolg. Als we een handeling verrichten kunnen we uit ervaring weten wat het gevolg zal zijn, maar als we die ervaring niet hebben kunnen we denken wat het gevolg zal zijn.

Dat is een wijze van denken die dieren niet hebben. Zij hebben alleen de ervaring maar kunnen zich niet voorstellen wat het gevolg zal zijn van iets dat ze nog nooit deden. Oorzaak en gevolg combineren is het fundamentele denkproces geweest van het ontstaan van religies.

Ons vermogen om rationeel te denken en te handelen is al duizenden jaren een mysterie voor onderzoekers en filosofen.

De oude Egyptenaren dachten dat het hart de gedachten en de logica bevatte, en dat de hersenen slechts de schedel vulden.

En hoewel de oude Grieken de hersenen in kaart brachten, zijn de functies van de hersenen pas vanaf de achttiende eeuw wetenschappelijk bewezen.

Bij toeval ontdekte de Italiaan Galvani dat elektrische signalen uit de hersenen spieren aansturen, terwijl een ernstig treinongeluk de locatie van onze persoonlijkheid onthulde.

Oorzaak en gevolg

We moeten vele eeuwen terugkeren in de geschiedenis van de mensheid en ons richten naar de eerste homo sapiens die een minimaal denkvermogen ontwikkelde. De mens had al veel ervaring opgedaan en wist dus dat iedere oorzaak een gevolg had. Omdat hij kon denken was het normaal dat in zijn gedachtengang ook het omgekeerde waar was: ieder gevolg had een oorzaak.

Vele oorzaken ontdekte hij bij toeval. Als een rotsblok naar beneden donderde, dan kon hij naar boven kijken om te kijken wie dat blok aan het rollen had gebracht. Want hij zocht de oorzaak. De ontdekking dat zo'n rotsblok kon loskomen was een volgende stap. De relatie tot donkere wolken en regen zal ook wel snel tot zijn begrip zijn doorgedrongen. Dat wolken ontstaan door verdamping zien we regelmatig en ook dat zal wel geen eeuwen lang een geheim gebleven zijn voor onze voorhistorische opa.

Dat bomen langzaam groeien was allang geen geheim meer, maar dat die begonnen als zaadjes, daar heeft hij waarschijnlijk langer over gedaan. Het waren dingen die hem interesseerden, want daarvan hing veel af wat betreft zijn levenswijze. Zo konden wolken voorspellen dat het zou regenen, een wankel rotsblok dat het aan het rollen zou kunnen gaan en een klein plantje een boom zou kunnen worden. Dat onderscheidde hem al van de dieren, die deze relatie nog niet hadden waargenomen.

Maar wanneer begon de mens te denken?

Volgens professor Christopher Shields begon de filosofie op 28 mei 585 voor Christus bij de eerst voorspelde zonsverduistering. Voor die tijd was onze kennis gebaseerd op mythe en speculatie.

Nadat Thales van Ionië die zonsverduistering goed had voorspeld nam men de filosofie (die vroeger niet te onderscheiden was van de wetenschap) serieus. Voor die tijd dacht men natuurlijk ook filosofisch na, maar weten wij er niet veel van af. Om te kunnen filosoferen, dus denken, moeten we natuurlijk genoeg hersencapaciteit hebben. Het is onmogelijk om hier een specifieke datum op te plakken. Wat wij wel weten is dat ongeveer 50.000 tot 40.000 jaar geleden onze hersenen zeer snel zijn geëvolueerd waardoor wij ineens een stuk intelligenter zijn geworden. Dus een specifieke datum kan niet worden geplakt op het moment dat de mens begon te denken, maar het is beslist niet van de ene dag op de andere gebeurd en was afhankelijk van de ontwikkeling van de hersencapaciteit. Maar hoe de mens ook dacht, er waren en bleven onverklaarbare zaken. Nemen we de bliksem. Met de wetenschap die de primitieve mensen bezaten was er een oorzaak en gevolg. Vele oorzaken had men al ontdekt. Maar waar kwam de bliksem vandaan? En wie zorgde voor een vulkaanuitbarsting? Wie deed de zon rond de aarde draaien? Want dat de natuur van de dingen daarmee te maken had, dat kwam nog niet bij die mensen op. Onderzoek naar dit soort zaken was onmogelijk. Wetenschap bestond nog niet. Nieuwsgierigheid wel. En dus filosofie. Nieuwsgierigheid is de hele geschiedenis door een menselijke eigenschap geweest, zowel van individuen als van groepen. Nieuwsgierigheid heeft ons op weg geholpen om vele zaken te ontdekken. Nieuwsgierigheid blijft ons bezig houden en de grenzen worden steeds verder verlegd. Nu we bijna alles weten over ons aardse leven richten we onze nieuwsgierigheid naar het uitspansel en steeds verder. Het is eigen aan de mens. De nieuwsgierigheid van een dier beperkt zich uit noodzaak tot zijn naaste omgeving. Het is een instinctieve nieuwsgierigheid die een dier laat overleven. Maar een mens wil nu eenmaal meer weten. Want een mens denkt en denken verwekt nieuwsgierigheid. Wie maakt die bliksem? Hij komt vanuit de hemel en daar is niemand te zien. De lava komt uit de diepte van de aarde en we weten niet wie die uitbarsting veroorzaakt. Van belang is dat in het denken van de primitieve mens niet zozeer het woord "wat?" in de vraag is begrepen, maar vooral het woord "wie?" en dat is essentieel om de oorsprong van een geloof te begrijpen. Als we ongeveer weten hoe de eerste denkende mensen leefden en wat ze wisten, is het geen wonder dat er een geloof ontstond. Het zou een wonder geweest zijn als het niet was ontstaan. En het ontstond daardoor over de hele wereld bij alle volkeren die toen die wereld bevolkten. In het begin zal het geen religie geweest zijn zoals wij het woord nu gebruiken. Het was meer een aanvaarden van het feit dat iemand verantwoordelijk was voor het onverklaarbare wat er gebeurde, maar die iemand werd bijna zeker nog niet aanbeden. Dat was pas later een volgende stap.

Als men vertrouwd werd met een iemand die veel macht had, is een volgende stap de angst voor die iemand. En te denken hoe men die iemand boos kon maken of gunstig kon stemmen. De oorsprong van de religie zit in het zoeken naar een verklaring.

De allereerste uitingsvormen waren waarschijnlijk grotendeels animistisch: het zien van speciale krachten in dieren of andere elementen uit de directe leefomgeving. Hier wordt de term 'waarschijnlijk' gebruikt omdat de allereerste uitingen zo ver terug gaan in de geschiedenis, dat alleen grotschilderingen en wat beeldjes over zijn gebleven om door ons geïnterpreteerd te worden. En die tekeningen en beeldjes laten heel veel ruimte voor interpretatie.

Vanuit dit animistische uitgangspunt zijn een heleboel variaties ontsproten, waarin veelal een soort evolutie wordt gezien, met de vorm van één enkele wereld-bestierende godheid gezien als het hoogtepunt. De drie bekendste zijn aan elkaar gerelateerd als het Joods-Christelijk-Mohammedaanse complex.

Daarom is er zoiets als religie, maar waarom heeft het deze vorm aangenomen? Religie is waarschijnlijk ontstaan samen met het bewustzijn zelf. Zodra men bewust wordt, is tevens de vraag voor de hand liggend waarom de dingen gaan zoals ze worden waargenomen. Als er een duidelijke verklaring is, is er niets aan de hand. Als er water uit de hemel komt vallen, regent, en telkens als dat gebeurt drijven donkere wolken over, is het voor de hand liggend om die wolken aan te wijzen als bron van de regen. Moeilijker wordt het als men zich af gaat vragen wat de bron is van de wolken.

En het is duidelijk dat er altijd een dergelijk punt zal komen waar het verklaren moeilijker tot onmogelijk wordt als men niet over de middelen beschikt om iets te onderzoeken.

Maar waar het begrip verklaring zo in de mens is ingebouwd, zal men ook proberen te zoeken naar een verklaring waar er geen verklaring is; de afwezigheid van een zichtbare verklaring, vooral van belangrijke gebeurtenissen als ziekte en dood, maakt de mens slachtoffer van willekeur, en dat is voor de menselijke geest geen prettige gedachte. Waar men niet verder komt met verklaringen via het waarneembare, grijpt men naar verklaringen van buiten het direct waarneembare, en daarmee is de eerste vorm van religie, het animisme, geboren. Een verklaring, religieus of niet-religieus, is dus mede een vorm van zingeving. Het blijkt sterk aan het verdriet van de nabestaanden van iemand wanneer ze niet weten waarom hij dood is.

Waar de allereerste bekende vormen van verklaring en zingeving refereerden aan min of meer zichtbare zaken, kan men voor die verklarende zaken op zich weer afvragen waar ze vandaan komen en hun verklaring vinden.

Zo komt men snel op de vraag van de verklaring en zingeving van de hele wereld. Dat wil zeggen dat men op een vraag naar een verklaring van de schepping is gekomen.

De vraag naar zingeving en verklaring heeft dus de neiging tot convergeren, om in één punt uit te komen. Vanuit dit gezichtspunt is het logisch dat men uiteindelijk tot het zoeken van een enkele, gefocusseerde verklaring komt. Hier is waar de monotheïstisch godsdienst in uitblinkt: God schiep de wereld, en wel in zes dagen. Hiermee zijn alle oorzaken terug te voeren tot één enkel punt: God. Een heleboel problemen lijken daarmee opgelost en lange tijd was deze visie op de wereld onomstreden. Een van de belangrijke problemen die overbleven is oorsprong van het kwaad, en daar zijn honderden jaren van discussies over gevoerd, met name in de Middeleeuwen, zonder tot een oplossing te komen.

Maar nu komen we terecht bij een – jawel, onverklaarbare – paradox.

Dat de vroegere mensen uit onwetendheid oorzaken gingen toeschrijven aan een hogere macht, een god of goden, is dus heel aanvaardbaar en logisch. Maar waarom blijft men trouw aan dit geloof als men de oorzaken wél kent.

Dit is de vraag die me deed besluiten dit onderzoek te starten, deze studie te beginnen.

We beginnen met Genesis, het eerste deel van het Oude Testament:

Dag 1 God scheidde licht en duisternis. Het licht noemde Hij dag, de duisternis noemde Hij nacht.

Dag 2 God schiep het hemelgewelf, het uitspansel, dat de watermassa onder het gewelf scheidde van het water erboven.

Dag 3 God liet het water samenvloeien. Het droge noemde Hij aarde, het samengestroomde water noemde Hij zee. Voorts liet God zaadvormende planten en bomen ontkiemen.

Dag 4 God schiep de lichten aan het hemelgewelf, zon, maan en sterren als markering voor seizoenen, dagen en jaren. Het grote licht (de zon) om over de dag te heersen, het kleine (de maan) om over de nacht te heersen.

Dag 5 God liet het water wemelen van levende wezens, en boven de aarde liet Hij vogels vliegen. En God zegende hen, opdat de vogels en de vissen talrijk zouden worden.

Dag 6 God schiep de landdieren: het vee, kruipende dieren en wilde dieren. Vervolgens besloot God de mens te maken, naar Zijn evenbeeld, om heerschappij te voeren over alle andere schepselen. God schiep eerst de mens (als hem) en in tweede instantie als man en vrouw (hen). Hij zegende ze met de woorden, "Wees vruchtbaar en word talrijk en heers over de vissen, vogels en alle dieren die op aarde rondkruipen. Aan het eind van deze dag, na de schepping van de mens, staat er "God keek naar alles wat Hij had gemaakt en zag dat het zeer goed was."

Dag 7 Op de zevende dag was Gods schepping voltooid, en rustte Hij. Die dag wordt door God heilig verklaard.

Hier komen we bij de genoemde paradox. We zagen dat het scheppingsverhaal ontstaat bij de meeste volkeren uit gebrek aan kennis. Maar ondertussen weten we hoe het heelal ontstaan is, weten we waar licht en duisternis vandaan komen, weten we hoe de eerste eencelligen zijn geëvolueerd tot mensen. Dat de religie ontstaan is uit onwetendheid begrijpt iedereen, maar dat die religie onder dezelfde vorm blijft voortbestaan ondanks de kennis, zou men een raadsel kunnen noemen. Waarom geloven nu nog zoveel mensen in een God of goden?

Ik vond via diverse verklaringen:

Mensen blijven om uiteenlopende redenen in God geloven, variërend van diepgewortelde psychologische behoeften tot sociale structuren. Hier zijn de belangrijkste drijfveren:

1. Psychologische behoeften: Geloof biedt een fundament voor het omgaan met de onzekerheden van het bestaan:

troost en steun. Het biedt emotionele houvast bij tegenslag, ziekte of het verlies van naasten.

Controle en orde: In chaotische situaties kan het gevoel dat een hogere macht een "plan" heeft, angst verminderen en een gevoel van controle geven.

Zingeving: Religie beantwoordt existentiële vragen over de oorsprong van het universum en het doel van het menselijk leven.

2. Sociale en culturele factoren: Opvoeding en traditie: Veel mensen behouden hun geloof omdat ze ermee zijn opgegroeid en het een integraal deel van hun identiteit is geworden.

Gemeenschap: Religieuze groepen bieden een sterke sociale structuur, saamhorigheid en wederzijdse ondersteuning.

Moreel kader: Geloof biedt duidelijke ethische richtlijnen en waarden die helpen bij het vormgeven van gedrag en interacties met anderen.

3. Cognitieve mechanismen: Wetenschappers suggereren dat het menselijk brein een natuurlijke neiging heeft tot religieus denken:

Patroonherkenning: Mensen hebben de neiging om intentie en betekenis toe te schrijven aan natuurlijke gebeurtenissen (antropomorfisme).

Intuïtie: Sommige onderzoeken tonen aan dat mensen die sterker vertrouwen op hun intuïtie sneller geneigd zijn te geloven dan mensen met een puur analytische denkstijl.

4. Angst voor de dood

Het geloof in een leven na de dood verzacht de angst voor de eigen sterfelijkheid.

Volgens de Terror Management Theory helpt religieuze overtuiging om de existentiële angst voor "het niets" te overwinnen door de belofte van continuïteit.

En inderdaad, zoals we zien zijn er vele redenen om het geloof te behouden, ondanks de kennis. Dat is dan een verklaring die uit vele antwoorden bestaat.

Waar “wonen” de goden?

Al vanaf het begin van een geloof werd de woonplaats van de goden ergens in het luchtruim verondersteld. Dat is ook heel normaal, want het is een plek die niet onderzocht kon worden en daar zijn de goden dus veilig geborgen tegen iedere nieuwsgierige mens die wil onderzoeken of ze sowieso bestaan en daar inderdaad wonen.

De huidige wetenschappelijke middelen om dat luchtruim te onderzoeken tot op vele lichtjaren ver heeft daar niets kunnen aan veranderen. We hebben nog niet het hele luchtruim kunnen onderzoeken, dus blijven er nog voldoende plekken waar de goden zich kunnen verschuilen. En als we de hele cosmos onder controle hebben en nog steeds geen hemel of goden hebben gevonden, blijft er nog een andere en definitieve oplossing: ze zijn onzichtbaar. Voilà. Weer opgelost.

Ik gebruik het woord goden, omdat er verschillende relegies zijn. Ze hebben allemaal hun eigen god of goden en ze zijn er allemaal van overtuigd dat hun god de enige ware is. En wie zal hen gelijk of ongelijk geven?

En hoe woont gelijk welke god daar ergens? Woont Hij is een armzalig stulpje of in een riant villa met rozentuin en zwembad, omringd door zijn favoriete engelen? Daar heeft men nog nooit bij stil gestaan. Toen ik dit boek begon vroeg ik aan een aantal gelovigen hoe ze dachten dat God daar woonde. Daar bleek niemand over nagedacht te hebben. Hij “woonde” volgens hen niet. Hij was er gewoon. Hoe dan? Tja, daar heeft niemand een uitgesproken mening over. Hij is in de hemel. En hoe die hemel er uit ziet? Sommige filosofen hebben daar wel een mening over, maar zij weten over de hemel net zoveel als een pauw die uit intuïtie zijn staart opent maar niet weet waarom.

En al die andere goden? Hebben ze ieder hun eigen kantoor met een boekhouding over de mensen hier op aarde of laten ze dat over aan een aantal engelen die Hem regelmatig op de hoogte houden? Ook dat is een raadsel en een priester vertelde me dat dit helemaal geen vraag hoefde te zijn. Er zijn blijkbaar religieuze vragen die niet gesteld mogen worden.

Maar wiens God is nu de machtigste? Hangt dat af van het aantal volgelingen? Of zijn het een aantal vrienden die regelmatig samen komen om koffie, thee of nectar te drinken en te praten over hun volgelingen op aarde?

En hoe zien ze er uit? Grieken en Romeinen hadden goden die in hun cultuur pasten. Hun beelden getuigden ook van de verheerlijking van het menselijk lichaam en zo moesten hun goden er dus ook uit zien.

In onze cultuur wordt wijsheid hoog geschat en we stellen onze God dus voor als een wijze ouderling met lang grijs haar en een baard.

In de Bijbel staat dat Hij de mens schiep naar zijn evenbeeld, dus dat maakt het gemakkelijk om een voorstelling te maken, maar dan wel die gelijkenis te koppelen aan de huidige mens en niet aan de allereerste mens die veel gelijkenis vertoonde met de Neanderthaler. Want dat zou heel oneerbiedig zijn. Nee, de Bijbel slaat een heel ontwikkelingsproces over en maakt Adam en Eva zoals de huidige mens. Wat heel normaal is, want toen de Bijbel werd geschreven had men nog geen idee hoe onze voorouders er uit zagen, wist men zelfs nog niet dat we van andere primaten afstamden. Dus de mens was er ineens en waar die vandaan kwam werd al snel ontdekt: hij werd geschapen. Ziezo! Raadsel alweer opgelost. Oorzaak en gevolg. De woonplaats van de goden en hoe ze er uit zagen of zien is dus geëvolueerd met de kennis die men heeft opgedaan.

Voor mij lijkt het logisch dat de woonplaats van de goden in het menselijk brein zit. In de hersens. Het geloof in goden bestaat in onze hersens en daar wonen ze dus. Allemaal. Want als we niet meer geloven, hebben ze ook geen woonplaats meer nodig. Dan zijn ze er niet meer.

Psychologen over religie

In januari 2026 verzorgde geassocieerd onderzoeker Ruud ter Meulen een collatio op het Titus Brandsma Instituut. Hij sprak over zijn studie Heil en Heling, Nijmeegse godsdienstpsychologen over religieuze ervaring, zingeving en geestelijke gezondheid.

Ruud ter Meulen

In zijn lezing nam hij de aanwezigen mee in de geschiedenis van de godsdienstpsychologie in Nijmegen, vanaf de jaren veertig en vijftig tot nu.

Centraal in Ruud's verhaal stonden drie lijnen die volgens hem kenmerkend zijn voor deze traditie. Allereerst de overtuiging dat religie om ervaring draait.

Theologen en psychologen als Han Fortmann en Jan van der Lans vonden dat geloof niet alleen gaat over het begrijpen van leerstellingen. Volgens hen was het geloof te veel een kwestie van "weten" geworden, terwijl het juist ook gaat om het ervaren van het transcendente – dat wat het gewone overstijgt. Zij zochten naar manieren om die ervaringskant van religie opnieuw serieus te nemen.

Ten tweede benadrukten de Nijmeegse godsdienstpsychologen een duidelijke scheiding tussen theologie en psychologie. In Nijmegen werd benadrukt dat de psychologie religieus gedrag en religieuze ervaringen kan onderzoeken, maar geen uitspraken doet over de vraag of God bestaat of wat de waarheid van het geloof is.

Zo wilden de godsdienstpsychologen voorkomen dat religie zou worden teruggebracht tot “alleen maar” psychologie.

Een derde belangrijk punt is de nadruk op intersubjectiviteit: religieuze betekenis ontstaat in ontmoeting en gesprek. Religie ontstaat niet alleen in het innerlijk van een individu, maar ook in contact met anderen. In de pastorale counseling van Willem Berger en in het werk van onder anderen Arnold Uleyn en Jan van der Lans speelde die wederzijdse betrokkenheid een grote rol. Zingeving gebeurt in gesprek, in dialoog, in gedeelde verhalen.

Ruud ging ook in op spanningen binnen deze traditie. Zo was er bijvoorbeeld de invloed van Carl Gustav Jung, die religie vooral als een innerlijk psychisch proces zag. Dat botste soms met de sterke nadruk op ontmoeting en intersubjectiviteit in Nijmegen. Ook wees hij erop dat het begrip ‘transcendentie’ vaak belangrijk werd gevonden, maar niet altijd duidelijk werd omschreven – zeker in een tijd waarin de kerk haar vanzelfsprekende positie verloor.

Toch is de betekenis van deze Nijmeegse traditie volgens Ruud nog steeds zichtbaar. De aandacht voor zingeving, religieuze ervaring en geestelijke gezondheid werkt door in de klinische psychologie en in de geestelijke gezondheidszorg. In de discussie werd bovendien gewezen op de band met het Titus Brandsma Instituut, dat bij zijn oprichting in 1968 expliciet aandacht vroeg voor de studie van religieuze ervaring. Daarmee maakt ook dit instituut deel uit van deze geschiedenis.

Sigmund Freud

Sigmund Freud onderzocht de religie op basis van de menselijke psychologie en was niet mals in zijn uitspraken en boeken. Hij beschouwde geloof en religie als een "collectieve neurose" en een gevaarlijke "illusie". Hij zag het als een kinderlijke wensvervulling, voortkomend uit de behoefte aan bescherming tegen levensangst en de onmacht van de mens, waarbij God een geprojecteerde vaderfiguur is. Freud pleitte voor rede en wetenschap in plaats van religieuze dogma's.

In ‘De toekomst van een illusie’ (1927) stelt Freud dat religieuze ideeën wensvervullingen zijn, geen feiten. Ze zijn gebaseerd op de menselijke onmacht tegenover de natuur en het lot. Freud beargumenteerde dat de behoefte aan religie voortkomt uit de infantiele behoefte aan een beschermende vaderfiguur. God is een verheven, geïdealiseerde versie van de eigen vader.

Hij vergeleek religieuze rituelen met de dwanghandelingen van neurotische patiënten. Het biedt troost, maar remt de volwassenheid van de mensheid. Freud was zelf een overtuigd atheïst en zag religie als een overblijfsel uit de kindertijd van de mensheid dat vervangen zou moeten worden door rationeel denken.

In 'Het onbehagen in de cultuur' suggereert hij dat religie ook dient als verdediging tegen de doodsdrijf en de onbevredigende realiteit.

Hoewel hij religie zag als een psychologische "fout", erkende hij de stabiliserende functie ervan in de maatschappij.

Carl Gustav Jung

Carl Gustav Jung beschouwde religie niet als een dogma, maar als een noodzakelijke psychologische behoefte en een brug naar innerlijke transformatie (individuatie). Hij zag God niet als externe entiteit, maar als een archetypisch beeld in het collectieve onbewuste. Voor Jung was de ervaring van het heilige essentieel voor psychische heelheid, waarbij rituelen en symbolen helpen bij het integreren van het onbewuste.

Jung geloofde dat de mens een aangeboren neiging tot het religieuze heeft.

Frustratie hiervan kan leiden tot neurosen. God is een levend, archetypisch beeld in de menselijke psyche, niet noodzakelijk een externe realiteit. Jung zette zich af tegen verstarde, dogmatische religie. Ware spiritualiteit vereist een directe, innerlijke ervaring (individuatie). Het collectieve onbewuste bevat universele beelden en symbolen die terugkomen in wereldreligies en mythologieën. In zijn werk "Antwoord op Job" analyseert Jung de morele ontwikkeling van God, waarbij hij stelt dat de mens in zijn bewustzijn de godheid kan evenaren. Jung zei vaak dat hij niet in God geloofde, maar God kende door psychologische ervaring. Hij zag religie als een middel tot zelfkennis, waarbij hij symbolen uit religies (zoals christendom, hindoeïsme, gnostiek) interpreteerde als uitingen van het menselijk onbewuste.

Antoon Vergote

Antoon Vergote (1921–2013) was een vooraanstaand Belgisch priester, theoloog en godsdienstpsycholoog, verbonden aan de KU Leuven. Hij combineerde psychoanalyse met theologie om religie en geloof te duiden als psychologische fenomenen, waarbij hij de relatie tussen cultuur, religie en het menselijk subject centraal stelde.

Hij werd gezien als een sleutelfiguur in de Europese psychologie van religie, waarbij hij theologie verruilde voor psychologische en filosofische analyses. Vergote onderzocht de psychologische leefbaarheid van religieuze keuzes, zoals het celibaat, en integreerde lacaniaanse perspectieven. Hij belichtte de betekenis van de liefde tot God en de essentie van christelijke meditatie.

Zijn werk wordt gekenmerkt door een interdisciplinaire benadering, waarin hij filosofische antropologie, fenomenologie en linguïstiek gebruikte om religie te verstaan.

Hanneke Schaap-Jonker

Uit een artikel van Hanneke Schaap-Jonker, Klinisch godsdienstpsycholoog:

Het geloof in een persoonlijke God met wie gelovigen een persoonlijke, interactieve relatie hebben, voldoet in veel gevallen aan de criteria voor hechtingsrelaties. Niet alleen is liefde de belangrijkste emotie die de relatie tussen de gelovige en God karakteriseert, God die zowel sterker als wijzer is dan de mens (zelfs almachtig en alwetend), heeft als een symbolisch hechtingsfiguur zowel de functie van veilige haven als van veilige basis (Granqvist & Kirkpatrick, 2016; Proctor et al., 2009). Empirische studies ondersteunen de opvatting dat mensen zich tot God wenden wanneer ze geconfronteerd worden met ziekte, pijn, of andere negatieve en stressvolle levensgebeurtenissen, zoals in geval van scheiding en verlies (zoals de dood van vrienden of familie), en wanneer ze zich in een moeilijke situatie bevinden (Granqvist & Kirkpatrick, 2013; Koenig et al., 2012; Pargament, 1997). Ze doen dit bijvoorbeeld door te bidden. Daar komt bij dat gelovigen spreken over God als iemand die over hen waakt, voor hen zorgt en met hen mee gaat. Deze functie van geloof als veilige basis wordt ook verwoord in religieuze liederen en geschriften (Granqvist & Kirkpatrick, 2016) en ondersteund door empirisch onderzoek (Granqvist, Mikulincer, Gewirtz & Shaver, 2012; Hall & Edwards, 1996; relevant in dit opzicht is het onderscheid dat Hvidt en collega's (2017) maken tussen 'crisis religiosity' (crisis-geloof) en 'restful religiosity' (rust-geloof)).

De zorgende, steunende en leidende functies van godsrepresentaties sluiten aan bij menselijke basisbehoeften om gezien, geliefd en gewaardeerd te worden en worden weerspiegeld in de moederlijke (en, in mindere mate, vaderlijke) aspecten van godsrepresentaties. In veel empirisch onderzoek werd God gezien als onvoorwaardelijk beschikbaar en aanwezig, zoals een moeder, maar godsrepresentaties werden ook getypeerd door associaties met vaderlijke aspecten van Gods liefde, zoals recht, kracht en kennis (Vergote, 1997, pp. 218-232, zie ook meer recent onderzoek naar welwillende en autoritaire aspecten van godsrepresentaties, zoals Johnson et al. (2015) en Schaap-Jonker et al. (2017)).

Schiep God de kosmos?

Atheïst en gelovige staan voor een ondoorgrondelijk mysterie

Geschreven door Marinus de Jong

Op de populaire Amerikaanse nieuwswebsite "Huffingtonpost.com" staan 21 redenen voor slimme mensen om niet in God te geloven. In een serie blogs houdt theoloog Marinus de Jong deze redenen tegen het licht. In deze aflevering reden 12: 'God is geen overtuigende oorzaak van het ontstaan van de kosmos.'

Niemand kan om de onbeantwoorde vraag heen waar alles vandaan komt. Ook al geloof je heilig in evolutie, het moet toch een keer zijn begonnen. Gelovigen wijzen dan al snel naar God: 'Zie je wel, daar heb je God nodig.'

Maar is dit overtuigend? Dat het ontstaan van alles een mysterie is, kan niemand ontkennen. Maar een extra mysterie toevoegen, verplaatst het probleem alleen maar. Wie veroorzaakte God? Bovendien komen er extra problemen bij. Hoe kan er uit een niet-materiële God materie ontstaan?

Deze reden om niet in God te geloven, brengt ons bij het mysterie. Bij het denken over het begin van de kosmos staan atheïst en gelovige samen voor een ondoorgrondelijk mysterie.

Misschien is er maar weinig wat zo samenbindt als de mysteries van het begin en het einde. Daar staan we allemaal voor de grenzen van ons kunnen en denken. Niemand weet hoe het ooit begon.

We waren er niet bij. De wetenschap zoekt met alle macht en komt tot ongekende inzichten. We weten dat het heelal uitdijt en dus ooit heel klein begon. Maar daarvoor? We tasten in het duister.

Christenen wijzen op het verhaal van de schepping. "In den beginne schiep God de hemel en de aarde ..." Maar dat is een verwoording van een evenzo groot mysterie. Hoe zag dat eruit? Wat gebeurde daar precies? Wat was er voordat God schiep? Was er toen alleen maar God, zonder tijd en ruimte? En hoe kan tijd beginnen en ruimte ontstaan?

Hoe we ook denken, het gaat ons ver te boven.

De theoloog Jürgen Moltmann probeert de schepping van de wereld in te kleuren met het idee van kenosis, het leeg maken. In Filippenzen 2:7 wordt dit over Jezus gezegd: hij maakte zichzelf leeg door mens te worden.

Moltmann had de briljante ingeving om dit idee op de schepping toe te passen. Niet alleen Jezus maakte zich leeg door mens te worden, God had dat ook al eens gedaan. Denk je maar in, zo redeneert Moltmann, eerst was er alleen God: eeuwig en overal aanwezig.

Toen God ging scheppen, kwam er ook niet-God: de aarde en de mens. God moest zich terugtrekken om ruimte te maken. Zo is de schepping van de wereld en van de mens een daad van zelfopofferende liefde van God.

God als oorzaak van het heelal maakt het mysterie van het begin niet kleiner. Wel wordt het veel mooier. Er komt ruimte voor iets persoonlijks, misschien wel voor zelfopofferende liefde.

Denk aan hoe een mens ter wereld komt: (als het goed is) als gevolg van een daad van liefde. Misschien is de mens zo ook wel beeld van een scheppende God. Ook God was niet alleen toen Hij de mens maakte: "Laat ons mensen maken." De schepping van de wereld als een vrijschap. Het is natuurlijk maar een beeld. En pure speculatie. Maar het is wel mooi.

Wat was die Big Bang?

Marinus de Jong is een van de duizenden die geprobeerd heeft een voorstelling te maken van het begin van alles. Toen er nog niets was. Maar de vraag is: bestaat niets? Daarover later. De voorstelling van de religie dat God niet ontstaan is en nergens vandaan komt maar er gewoon was, is evenveel waard dan de voorstelling van de wetenschap dat alles ontstond door de oerknal, maar wat daar zo knalde was er dus ook al. Zowel gelovigen als wetenschappers gaan er van uit dat er altijd wel iets geweest is.

Wat was nu precies die oerknal? Voor de lezers die zich nog steeds die vraag stellen:

De Big Bang, of oerknal, is de wetenschappelijke theorie die stelt dat het heelal ongeveer 13,8 miljard jaar geleden ontstond uit een extreem heet en dicht punt (een singulariteit), waarna het begon uit te wijden.

Het is niet zozeer een explosie in de ruimte, maar het ontstaan van ruimte, tijd en materie zelf.

Alles in het huidige heelal zat oorspronkelijk samengeperst in één punt. Direct na de knal ontstonden de eerste deeltjes, waaruit later sterren, sterrenstelsels en uiteindelijk alles om ons heen is gevormd.

Na ongeveer 3 minuten konden de eerste atoomkernen (waterstof en helium) worden gevormd.

Het heelal dijt sindsdien voortdurend uit en koelt af, een proces dat nog steeds doorgaat. Deze theorie wordt ondersteund door waarnemingen van uitdijende sterrenstelsels en kosmische achtergrondstraling.

Religieuze opvattingen

Volgens de meeste theologische en religieuze opvattingen is God niet ontstaan en komt Hij nergens vandaan; God is eeuwig en bestaat van zichzelf. Als schepper van tijd, ruimte en materie staat God buiten deze dimensies, wat betekent dat Hij geen maker of oorzaak nodig heeft.

God wordt omschreven als iemand die altijd heeft bestaan en altijd zal blijven bestaan ("van eeuwigheid tot eeuwigheid"). Omdat God de tijd heeft geschapen, is de vraag "waar komt Hij vandaan" gebaseerd op een tijdsbeperking die niet op God van toepassing is.

"Ik ben": In de Bijbel wordt God geassocieerd met het werkwoord "zijn" (JHWH), wat duidt op zelfstandig bestaan. God is de "onveroorzaakte oorzaak" van het universum.

Vanuit een menselijk perspectief is dit lastig te begrijpen omdat wij beperkt zijn door tijd, terwijl God wordt gezien als de 'Koning der eeuwigheid'.

Paul S. Taylor, aangepaste versie van de auteur Ray Comfort:

De atheïst Bertrand Russell schreef in zijn boek "Waarom ik geen Christen ben" dat God Zelf een oorzaak vereist, als het waar is dat alle dingen een oorzaak vereisen. Hij concludeerde hieruit dat God niet God zou kunnen zijn als Hij een oorzaak vereiste (en als God niet God is, dan is er natuurlijk geen God). Dit was in wezen een iets geraffineerdere manier om de kinderachtige vraag "Wie maakte God?" te stellen.

Zelfs een kind weet dat dingen niet uit het niets komen, dus als God "iets" is, dan moet Hij toch ook wel een oorzaak hebben gehad. Nietwaar?

Deze vraag is verraderlijk omdat deze op een slinkse manier de foutieve aanname bevat dat God ergens vandaan zou zijn gekomen en vervolgens vraagt waar dat dan wel zou mogen zijn.

Het antwoord is dat de vraag niet eens logisch is. Het is hetzelfde als de vraag: "Wat is de geur van blauw?" Blauw bevindt zich niet in de categorie van dingen die een geur hebben, dus schiet de vraag zelf tekort. Op eenzelfde manier is God geen onderdeel van de categorie van dingen die geschapen zijn, tot ontstaan zijn gekomen of veroorzaakt zijn. God is onveroorzaakt en ongeschapen – Hij bestaat gewoon.

Hoe we dit weten? Nou, we weten dat uit niets niets kan ontstaan. Dus als er ooit een tijd was waarin er helemaal niets bestond, dan zou er ook nooit iets kunnen zijn begonnen te bestaan.

Maar dingen bestaan. Dus, omdat er nooit absoluut niets zou kunnen hebben bestaan, moet er dus iets zijn wat altijd al bestaan heeft. En dat is God.

De Bijbel vertelt ons, dat tijd een dimensie is die God heeft geschapen en waaraan de mens onderworpen is. Hij zegt zelfs ook, dat er een dag zal komen dat de tijd niet langer bestaan zal. Dat wordt dan de eeuwigheid genoemd. God zelf woont buiten de dimensie die Hij schiep (2 Tim. 1:9, Titus 1:2). Hij woont in de eeuwigheid en is niet onderhevig aan de tijd. God had het over geschiedenis, voordat de geschiedenis ontstond. Hij kan Zich door de tijd bewegen zoals een mens door een geschiedenisboek heenbladert.

Omdat we in deze tijdsdimensie leven is het voor ons onmogelijk om echt helemaal te begrijpen dat dingen geen begin en eind hebben. We accepteren gewoon het feit en we geloven in Gods concept van de eeuwigheid op dezelfde wijze als we het concept geloven dat ruimte geen eind en geen begin heeft—door te geloven—zelfs ofschoon die gedachten heel veel vergt van het onvolmaakte onderscheidingsvermogen van onze hersenen.

Niets, bestaat dat wel?

Het concept "niets" (absolute leegte) bestaat waarschijnlijk niet in de fysieke werkelijkheid, omdat zelfs de "lege" ruimte in het universum altijd gevuld is met energie, velden of virtuele deeltjes die uit het niets kunnen ontstaan. Filosofisch gezien is het ondenkbaar, omdat de gedachte aan "niets" er al "iets" van maakt. In de natuurkunde is "niets" gedefinieerd als een absoluut vacuüm zonder enige materie of energie.

Quantummechanica toont echter aan dat er in dit vacuüm voortdurend deeltjes ontstaan en verdwijnen (kwantumfluctuaties), waardoor er nooit sprake is van een echt vacuüm.

Filosofen vragen zich al eeuwen af: "Waarom is er iets in plaats van niets?". Het bestaan van "niets" is logisch paradoxaal: zodra je het probeert te definiëren of te bedenken, maak je er een begrip van en bestaat het als een concept.

De ruimte tussen deeltjes, of de kosmos zelf, bevat altijd wel iets, zoals gravitatievelden of achtergrondstraling.

Kortom, "niets" is een nuttig abstract idee of wiskundig concept (zoals het getal nul), maar het lijkt niet voor te komen als een fysieke realiteit. We zullen er hoe dan ook moeten van uitgaan dat "niets" niet bestaat en nooit bestaan heeft.

Een voor gewone mensen een onvoorstelbaar idee, want we gebruiken het woord “niets” dagelijks in vele toepassingen. We kunnen natuurlijk nog verder gaan en ons afvragen waar die kwantumfluctuaties dan weer vandaan komen. Eenmaal vertrouwd met het idee dat niets onbestaande is, kan men zowel een God als schepper naar voor schuiven als een bol energie die uiteen spat. Het enige wat ons een beetje op weg helpt is dat men ondertussen heeft vastgesteld dat het heelal nog steeds uitdijt en afkoelt, zodat men de theorie van de oerknal ondertussen als algemeen aanvaard beschouwt. Deze bewegingen zouden onnodig zijn als het heelal geschapen was, want dan zou het als een definitieve vorm beschouwd moeten worden. Maar het begin zal men wel nooit kennen. Of het nu een God of een enorme bol energie was, de mens zal zich nooit neerleggen bij een begin zonder begin. Noch het ene noch het andere zal als het definitieve begin worden aanvaard. Want dat begin moet ook een begin hebben gehad. Een doodlopende straat? Of zal men ooit ontdekken dat iets uit niets kan ontstaan? Zoals men ondertussen heeft ontdekt dat leven uit dode materie kan ontstaan. Maar waar komt dan die ruimte vandaan waar dat iets ontstaan is? We zullen altijd met open vragen blijven leven. Komt er ooit een definitieve verklaring? Die verklaring hadden onze voorhistorische grootouders helemaal niet nodig. Zoals we al zagen redeneerden ze als dieren. Het was er en hoe het er kwam...? Ze hielden het bij goden en dat was voor hen een pasklare oplossing. Voor ons niet meer. Wij zullen blijven zoeken, maar elke oplossing zal nieuwe vragen opwerpen.

De schepping

Hier staat dan de mens, met twee voeten op de aarde en denkend. Denkend vanwaar hij komt, vanwaar de aarde komt. Waar die maan en die sterren vandaan komen. Want die komen toch ergens vandaan. De denkende mens is geen kat die gewoon aanvaard dat die appel daar ineens ligt. Oorzaak en gevolg. Dat hij hier staat en leeft is een gevolg. Maar waar is de oorzaak. Iets of iemand moet er toch voor gezorgd hebben dat we hier staan en dat die zon, die maan en die sterren daarboven staan. De appel van de kat wordt voor de denkende mens een mysterie, maar hij vindt een oplossing: er was een schepping. Door wie en wanneer? Dat was onmogelijk uit te zoeken. Daarvoor had hij niet de kennis en dus niet de mogelijkheden.

Ieder volk had en heeft zijn eigen scheppingsverhaal, waarvan grote delen zijn opgenomen in de mythologie en die latere religies sterk hebben beïnvloed. Een scheppingsverhaal is een wereldwijd gebeuren waaraan geen enkel volk ontsnapte. Het maakt duidelijk dat de vroegste denkende mens al veel aandacht besteedde aan de vraag 'waar komen we vandaan?'

Die vraag is nog steeds actueel. We consulteerden dus alweer ¶I:

De vraag naar de schepping onderzoekt de oorsprong van het universum, balancerend tussen theologische betekenis (waarom bestaat alles?) en wetenschappelijke verklaringen (hoe is het ontstaan?). Het debat omvat geloof in een schepper (God) versus evolutietheorieën, waarbij sommigen een conflict zien en anderen een samengaan van beide visies.

Hier zijn de belangrijkste perspectieven over de schepping:

Religieus/Theologisch Perspectief: In de Bijbel (Genesis) schiep God de hemel en aarde uit goddelijke goedheid. De focus ligt hierbij minder op de tijdsduur (bijv. 6 dagen) en meer op de relatie tussen God, de mens en de wereld.

Wetenschappelijk Perspectief: Veel wetenschappers richten zich op de "hoe"-vraag, met theorieën zoals de oerknal en evolutie, en zien de wereld niet als een directe schepping door een opperwezen.

Schepping en Evolutie: Er zijn diverse standpunten, variërend van strikte schepping (creationisme) tot evolutionair theïsme, waarbij evolutie wordt gezien als het middel dat God gebruikte.

Levensbeschouwelijke Discussie: Het debat gaat vaak over de vraag of het universum door toeval is ontstaan of dat er een doel (teleologie) achter zit. De discussie over de oorsprong is niet altijd eenduidig en wordt sterk beïnvloed door persoonlijke levensbeschouwing.